UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI,
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ”

Învățământul ecleziastic în protopopiatul reformat Odorheiu Secuiesc din secolul al 17-lea până în primele patru decenii ale secolului al 19-lea, reflectat în registrele vizitațiilor canonice

Conducător științific:
Prof. univ. dr. Rüsz-Fogarasi Enikő

Candidat:
Sipos István

Cluj-Napoca
anul 2026

BABEŞ-BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM,
KOLOZSVÁR
TÖRTÉNELEM ÉS FILOZÓFIA KAR
TÖRTÉNELEM, CIVILIZÁCIÓ, KULTÚRA DOKTORI ISKOLA

Egyházi oktatás az udvarhelyi református egyházmegyében a 17. századtól a 19. század első négy évtizedéig az egyházi vizitációs jegyzőkönyvek tükrében

Szakirányító:
Prof. univ. dr. Rüsz-Fogarasi Enikő

Doktorjelölt:
Sipos István

Kolozsvár
2026

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS 7

I. KUTATÁSI IRÁNYZATOK 9

I.1. Téma irodalma 9

I.2. Források és módszer 12

II. AZ EGYHÁZI OKTATÁS A MAGYAR KIRÁLYSÁG KORÁBAN (1000–1526) 15

II.1. Az egyház és oktatás helyzete a Magyar Királyságban a reformáció előtt……. 15

II.1.1. Az oktatás az Árpád-ház korában…….15

II.1.2. Az oktatás a reneszánsz és a humanizmus korában……. 21

II.2. Az egyház helyzete a Székelyföldön a reformáció előtt …… 23

II.3. A reformáció hatása Erdélyben ……..25

III. A PROTESTÁNS OKTATÁS HELYZETE AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KORÁBAN (1526–1690) ……... 32

III.1. A reformáció hatása a székelyföldi oktatás alakulására ……32

III.2. A protestáns iskolarendszer: unitárius, református ……....37

III.3. Udvarhelyszék protestáns iskolái …….….39

IV. A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS OKTATÁSPOLITIKÁJÁNAK HATÁSA A SZÉKELYFÖLDI PROTESTÁNS OKTATÁSRA NÉZVE (18–19. SZÁZAD ELSŐ FELE)

IV.1. Állami oktatáspolitika és a protestáns oktatás kereteinek átalakulása …….. 42

IV.2. Az oktatás gyakorlata, társadalmi háttere és eredményessége a Székelyföldön ….. 45

V. EGYHÁZI OKTATÁS AZ UDVARHELYI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉBEN A 17. SZÁZADTÓL A 19. SZÁZAD ELSŐ NÉGY ÉVTIZEDÉIG AZ ESPERESI HIVATAL LEVÉLTÁRÁBAN TALÁLHATÓ PROTOKOLLUMOK ALAPJÁN ……. 52

V.1. Az Udvarhelyi Református Egyházmegye kialakulása …….. 52

V.2. Vizitáció az Udvarhelyi Református Egyházmegyében ……. 55

V.3. Vizitáció és egyházszervezés: az Udvarhelyi Református Egyházmegye vizitációs kérdőpontjainak történeti elemzése (17–19. század) …….. 59

V.3.1. A 17–18. századi kérdőpontok szerkezete és tartalma ……..… 62

V.3.2. A 19. század első felének kérdőpontjai …… 63

V.3.3. Az erdélyi református és unitárius egyházban a 17-18. századokban használt kérdőpontok összehasonlítása ……. 68
V.4. Az egyházközségek vizsgálata a protokollumok oktatásra vonatkozó feljegyzéseinek tükrében …….. 73
V.4.1. Agyagfalva …… 76
V.4.2. Alsóboldogfalva …… 78
V.4.3. Alsórákos …….. 78
V.4.4. Árvátfalva ……. 80
V.4.5. Bágy …….. 81
V.4.6. Betfalva ……. 83
V.4.7. Bikafalva ……... 84
V.4.8. Bögöz …… 85
V.4.9. Bözöd …..…….. 86
V.4.10. Csekefalva ……... 88
V.4.11. Dálya ……... 89
V.4.12. Ége …….. 91
V.4.13. Etéd ……. 92
V.4.14. Farcád ……. 93
V.4.15. Fehéregyháza …….. 94
V.4.16. Felek ……... 95
V.4.17. Felsőboldogfalva ……. 96
V.4.18. Fiatfalva …….. 98
V.4.19. Héjjasfalva …….. 99
V.4.20. Hévíz ……. 100
V.4.21. Hodgya …….. 101
V.4.22. Homoródszentmárton ……... 103
V.4.23. Kányád …….. 104
V.4.24. Kecset és Kisfalud ……. 105
V.4.25. Keresztúr ……... 107
V.4.26. Kisbún ……... 109
V.4.27. Kisgalambfalva ……. 110

V.4.28. Kissolymos 111
V.4.29. Kőrispatak 113
V.4.30. Küsmőd 113
V.4.31. Mátisfalva 115
V.4.32. Miklósfalva 116
V.4.33. Mogyorós 116
V.4.34. Moha 117
V.4.35. Muzsna 119
V.4.36. Nagybún 121
V.4.37. Nagygalambfalva 122
V.4.38. Nagysolymos 124
V.4.39. Ócfalva 125
V.4.40. Parajd 126
V.4.41. Patakfalva 129
V.4.42. Petek 130
V.4.43. Rugonfalva 132
V.4.44. Sándorfalva 133
V.4.45. Sárpatak 134
V.4.46. Siklód 136
V.4.47. Siménfalva 137
V.4.48. Sófalva 138
V.4.49. Sükő 140
V.4.50. Szederjes 141
V.4.51. Székelyszenterzsébet 134
V.4.52. Homoródszentlászló és Miklósfalva 145
V.4.53. Szolokma 146
V.4.54. Telekfalva 148
V.4.55. Újszékely 149
V.4.56. Voldorf 151
V.5. Az Udvarhelyi Református Egyházmegye falusi iskolarendszerének működési sajátosságai és fejlődési tendenciái a települési vizsgálatok tükrében 152

V.6. A tanító fogadása, választása, kihelyezése …… 158
V.7. A tanító feladatai, feladatköre ……... 162
V.8. Egyházfegyelmi gyakorlat és szabályozás. A tanítók viselkedése …… 166
V.8.1. Az erkölcsi magatartás normái és megszegésük ……. 167
V.8.2. A viselkedési konfliktusok típusai és kezelésük ……. 168
V.8.3. Egyházfegyelmi mechanizmusok és azok fejlődése ……... 169
V.8.4. A mesteri viselkedés normarendszerének hosszú távú következményei … 171
V.8.5. A lelkészi és tanítói családok egyházjogi megítélése …… 173
V.9. Lelkész–tanító viszonya a 18. század folyamán és a századfordulón …… 174
V.9.1. A viszony társadalmi és intézményi kontextusa ……. 175
V.9.2. Etéd esete (1795–1796): a pap–tanító viszony tipikus példája ……... 177
V.9.3. Egyéb esetek: Bikafalva, Újszékely, Siklód ……... 179
V.9.4. Családi dimenziók: a bikafalvi papné és mesterné viszálya (1804) …… 179
V.9.5. Vizitációk és felelősség: az iskola működésének értékelése ……... 181
V.9.6. A tanítói szerep alakulása és professzionalizálódása …….. 182
V.9.7. A konfliktus típusainak összehasonlítása és strukturális hátterük …….. 183
V.9.8. A tanító és pap kapcsolatának aszimmetriája és annak feloldási kísérletei 185
V.9.9. Női szereplők a konfliktusban …… 186
V.9.10. A pap-tanító viszony történeti jelentősége és következményei …… 187
V.10. Az iskolaház kérdése ……..…….…. 189
V.11. Oktatott tantárgyak …….. 193
V.12. Tanítói javadalmazás …….. 198
V.13. Dáné Zsigmond – egy székely tanító élete és öröksége …….. 204
VI. ÖSSZEGZÉS …… 207
VII. RÖVIDÍTÉSEK …….. 218
VIII. ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE …… 219
IX. FELHASZNÁLT FORRÁSOK …….. 220
X. BIBLIOGRÁFIA ……... 222
XI. MELLÉKLET ……. 244

INTRODUCERE

Învățământul ecleziastic în Protopopiatul Reformat Odorheiu Secuiesc, în intervalul secolelor al XVII-lea până la primele patruzeci de ani ai secolului al XIX-lea, nu a reprezentat doar o instituție religioasă, ci un factor determinant esențial în viața socială și culturală a Ținutului Secuiesc din Transilvania. După Reformă, confesiunile protestante – în special Biserica Reformată – și-au asumat misiunea crucială de a răspândi alfabetizarea, de a clădi o rețea solidă de școli și de a modela țesătura culturală a comunităților locale.

În Ținutul Secuiesc, educația a avut tradițional o valoare socială profundă. Sistemele juridice și sociale unice ale secuilor, împreună cu libertățile comunitare, au fost dintru început țintele răspândirii cunoașterii și înființării oficiale a instituțiilor școlare. Educația a funcționat nu doar ca vehicul de mobilitate socială, ci și ca pilon al autoorganizării comunitare și al conservării identității.

Începând cu secolele XVII și XVIII, școlile bisericii reformate au devenit centre vitale de activitate educațională și culturală, oferind instruire fundamentală în arta cititului și scrisului alături de învățăturile spirituale.

Structura organizatorică și funcționarea Protopopiatului Reformat Transilvănean s-au aflat intrinsec legate de școală. Administrația ecleziastică era responsabilă de menținerea școlilor parohiale și protopopiale, numirea dascălilor și supravegherea calității educației. Vizitațiile canonice au jucat un rol primordial, liderii bisericii inspectând sistematic starea religioasă, morală și educațională a comunităților. Înregistrările detaliate ale acestor vizitații oferă o sursă de neprețuit pentru studiul istoriei învățământului ecleziastic.

Studiul de față își propune să analizeze învățământul ecleziastic în Protopopiatul Reformat Odorheiu Secuiesc din secolul al XVII-lea până în primele patruzeci de ani ale secolului al XIX-lea, bazându-se în mare măsură pe documentele vizitațiilor. Perioada studiată este crucială, căci sistemul educației protestante a suferit transformări profunde sub influențele Reformei, politicilor religioase ale Principatului și reformelor educaționale habsburgice.

Protopopiatul Reformat Odorheiu Secuiesc oferă un exemplu elocvent pentru această cercetare, având o influență marcantă a Bisericii Reformate și o rețea școlară vastă în regiune. Pentru comunitățile locale, școlile au fost nu doar locuri de învățare, ci totodată vectori esențiali în organizarea vieții sociale. Rolul dascălilor s-a extins dincolo de pedagogie, incluzând îndatoriri cum ar fi cele de cantor, arhivist și conducător comunitar, sporindu-le astfel importanța socială.

Înregistrările vizitațiilor constituie o bogată sursă primară, documentând minuțios viața parohială, funcționarea școlilor, activitățile dascălilor și atitudinile comunității față de educație. Acestea permit o explorare complexă a învățământului nu doar din perspectiva istoricului instituțional, ci și privind practicile educaționale cotidiene și dinamica socială în societatea secuilor. O atenție deosebită este acordată diferențierii și emergenței profesiei didactice, precum și relațiilor în evoluție dintre învățători, pastori și comunitățile locale.

Perioada analizată oferă o fereastră ideală pentru urmărirea evoluției învățământului ecleziastic, de la epoca modernă timpurie până la începutul sistemelor educaționale moderne, conturând procesele interconectate care au modelat educația într-un context regional și cultural atât de distinct.

Prin această cercetare, vizăm să contribuim la o înțelegere mai profundă a istoriei educației protestante din Transilvania și să oferim un portret nuanțat al dinamicii culturale în Ținutul Secuiesc din epocile modernă timpurie și iluministă.

I. DIRECȚII DE CERCETARE

Istoria educației protestante din Transilvania reprezintă un domeniu important, dar parțial cercetat în cadrul studiilor culturale și ecleziastice. Deși în ultimele decenii au apărut lucrări importante ce tratează diverse aspecte ale istoriei bisericii și educației în această regiune, o analiză cuprinzătoare și detaliată a educației reformate, în special în zonele rurale din Ținutul Secuiesc, lipsește.

Aceasta este mai ales observabilă în studierea școlilor din sate, mecanismelor educației elementare și a bogatului material educațional păstrat în protocoalele vizitațiilor episcopale. Aceste surse oferă o oportunitate unică de a reconstitui contururile unui mediu educațional puțin studiat.

Literatura existentă abordează în general istoria educației din Transilvania în epoca modernă timpurie din punct de vedere istoric bisericesc și cultural. Reforma a marcat o transformare esențială, plasând promovarea alfabetizării, citirea Bibliei în limba maternă și organizarea rețelelor școlare în centrul misiunii Bisericii Reformate. Astfel, educația a devenit una dintre responsabilitățile instituționale și culturale fundamentale ale credinței reformate.

Printre lucrările de referință se numără și monografia lui István Juhász, care a descoperit cu minuțiozitate formarea și structurile organizatorice ale eparhiilor secuiești. Publicarea protocoalelor

vizitațiilor din Eparhia Reformată Orbai de către Árpád Csáki și Enikő Szőcsné Gazda a pus bazele unor investigații bazate pe surse. Alte contribuții importante includ ediții ale protocoalelor vizitațiilor din eparhiile Hunyad-Zaránd, Küküllő și Sepsi, realizate de cercetători precum Dezső Buzogány, Sándor Előd Ősz și Vilmos József Kolumbán.

Deși majoritatea cercetărilor asupra educației protestante din Transilvania și Ungaria s-au concentrat pe centrele urbane mari, precum Aiud, Cluj-Napoca sau Târgu Mureș, școlile elementare rurale și sistemele educaționale comunitare au fost mai puțin studiate, în special în regiunile secuiești, care rămân subreprezentate în acest domeniu. Cu toate acestea, în ultimele două decenii au fost inițiate eforturi sporite pentru elucidarea acestor sectoare neglijate.

Studiile istorice și ecleziastice realizate de istorici și cercetători locali au jucat un rol crucial în înțelegerea condițiilor educaționale din Protopopiatul Reformat Odorhei. Analizele privind personalul didactic, implicarea comunității în educație și dinamica socială oferă un cadru contextual valoros.

Această lucrare își propune să suplinească lacunele privind realitățile educaționale în Protopopiatul Odorhei printr-o analiză extinsă a protocoalelor de vizitație și a resurselor documentare asociate. Studiul examinează critic cadrele organizatorice, rolurile pedagogice, funcționarea școlilor și atitudinile comunitare față de educație.

Sursele primare principale sunt manuscrisele vizitațiilor episcopale păstrate în arhivele Protopopiatului Reformat Odorhei. Aceste registre prezintă uniform o imagine sistematică a condițiilor parohiilor, cu atenție detaliată pentru disciplina ecleziastică, eficiența educațională și implicarea comunitară.

Combinarea analizei calitative a textelor cu date cantitative extrase din protocoale, precum numărului de învățători și școli, oferă o imagine dinamică a evoluției educaționale pe termen lung în satele secuiești. Atenția la contextul istoric, politic și economic permite o înțelegere mai profundă a transformărilor educației protestante sub influența Reformei, politicilor principatului și reformelor educaționale habsburgice.

II. Educația bisericească în perioada Regatului Ungariei (1000–1526)

II.1. Poziția Bisericii și a educației în Regatul Ungariei înainte de Reformă

Istoria Regatului Ungariei este strâns legată de cea a Bisericii. Pe durata Evului Mediu, instituțiile ecleziastice, în special Biserica Catolică, au avut o influență profundă în toate aspectele vieții politice, economice și intelectuale. Înainte de Reformă, Biserica nu era doar o autoritate religioasă, ci deținea și o putere socială considerabilă.

Biserica Catolică a fost principalul motor al activității culturale și a organizat și controlat educația în regat. Școlile catedralice, monahale și parohiale erau centrele educației, aflate sub supravegherea Bisericii. Doar în cazuri excepționale școli erau întemeiate de voievozi sau nobili, dar acestea funcționau tot sub autoritatea bisericească.

Din punct de vedere al reformelor monahale, Regatul Ungariei a aderat în principal la curentul benedictin Gorze (lotaringian), care favoriza o relație strânsă cu autoritățile laice. Înființarea de biserici și mănăstiri a precedat formarea statului și a oferit educație esențială pentru funcționarii vremii. Încă de la începutul secolului al XI-lea, educația monahală era instituită și exemplificată de Mănăstirea Sfântul Martin, ale cărei călugări n-au întârziat să fie chemați de cneazul Géza după convertirea în Boemia și Polonia.

Încoronarea lui Ștefan I a marcat ridicarea unei societăți în reorganizare, cu sarcina dublă de a stabili un stat feudal și de a creștina maghiarii pentru integrarea în creștinătatea europeană. Ștefan a fondat numeroase mănăstiri benedictine, unde abatele asigurau un nivel de educație adecvat pentru clerici.

Totodată, acesta a înființat două arhiepiscopii (Esztergom și Kalocsa) și opt episcopii, inclusiv cea de la Alba Iulia, unde funcționau școli catedralice. Alte instituții, precum cele de la Pécsvárad, Zalavár, Bakonybél și Zobor, ofereau educație mai limitată, axată pe sarcinile clericale. Elevii includeau atât persoane înstărite, cât și copii de condiție modesta, care puteau primi educație în domeniul gramaticii latine, lecturii sfintelor texte și altor discipline bisericești. Educația superioară în străinătate, cu precădere la Paris, a influențat elitele clericale maghiare, contribuind la dezvoltarea literară și științifică.

Cadrul didactic era structurat conform modelului triviumului – gramatică, retorică și logică – alături de noțiuni elementare de științe astronomice și calendaristice (computus). Școlile

catedralice s-au consolidat între secolele XI și XIV, susținând pregătirea necesară preoților și progeniturilor nobilimii.

II.1.2. Educația în perioada Renașterii și Humanismului

Secolul al XIV-lea a început transformări profunde în societatea și Biserica europeană, provocând reevaluarea structurilor tradiționale. Separarea statutului clerical de cel al învățării a dus la apariția literatului (laicul învățat). Învățăturile umaniste au pătruns în școlile catedralice și parohiale, introducând literatura clasică latină și un curriculum cultural mai vast.

Până la sfârșitul secolului al XV-lea, idealurile umaniste au influențat profund scena educațională maghiară, promovând învățarea secular complementară tradiției ecleziastice. Curțile regale, în special sub regele Matia Corvin, au susținut umaniștii și proliferarea artelor și științelor.

II.2. Poziția Bisericii în Ținutul Secuiesc înainte de Reformă

Înainte de apariția Reformei, Biserica din Ținutul Secuiesc era marcată de tradițiile catolice medievale, împletite cu structurile comunitare locale. Ținutul Secuiesc exista ca o unitate teritorială distinctă în cadrul Regatului Ungariei, reflectând o fuziune a culturilor creștine bizantine estice și romane occidentale, modelată de particularitățile etnice, economice și sociale locale.

Instituțiile ecleziastice și cele laice, dezvoltate sub domnia monarhilor Arpadieni, își găseau o expresie puternică aici. Sistemul scaunelor secuiești, alături de cel județean, integra regiunea în administrația regională și națională.

Politicile de colonizare au acordat privilegii speciale sașilor, care s-au așezat în apropierea Ținutului Secuiesc și au apărut ca centre urbane cu vitalitate economică și culturală, preluând instituțiile burgheziei urbane occidentale.

Primele documente ecleziastice care s-au păstrat, în special registrele papale de dăjdie din 1332–1337, atestă existența a 586 de parohii în Transilvania, dintre care 163 se afla în Ținutul Secuiesc, indicând o rețea bisericească bine organizată.

Deși Ținutul Secuiesc era relativ izolat, comerțul și schimburile culturale se desfășurau diversificat cu județele maghiare, așezările sașilor și zona Moldovei.

Accesul la învățământ superior era limitat în Ținutul Secuiesc, reflectat în numărul redus de studenți care frecventau universități străine comparativ cu centrele urbane din Transilvania precum Brașov și Sibiu.

II.3. Impactul Reformei în Transilvania

Secolul al XVI-lea a marcat răspândirea ideilor reformatoare, inițial în orașele vorbitoare de limba germană, în paralel pătrunzând și în teritorii maghiare și Partium. Transilvania se remarcă prin stabilitatea pluralismului religios, evitând războaiele religioase ce au marcat alte părți ale Europei.

Dietele transilvănene din anii 1557, 1564 și 1568 au consacrat principiul toleranței religioase, atribuind patru confesiuni recunoscute drept liberate de cult.

Clerici reformatori precum Johannes Honterus din Brașov au jucat un rol crucial în răspândirea învățăturilor protestante și crearea unor instituții educaționale echipate cu tipografii și manuale metodice.

Structura socio-religioasă a Ținutului Secuiesc s-a diversificat considerabil. În timp ce sașii au adoptat luteranismul, maghiarii au aderat tot mai mult la calvinism și unitarianism, susținute de nobili locali, precum familia Daczó din Sfântu Gheorghe. Simultan, renașterea catolicismului, mai ales prin misiuni iezuiți în zona Odorhei, a menținut prezența acestei confesiuni.

Acceptarea pluralismului face din Transilvania un exemplu de societate multiconfesională cu comunități suprapuse, coexistând cu tensiuni ocazionale.

III. SITUAȚIA EDUCAȚIEI PROTESTANTE ÎN PRINCIPATUL TRANSILVANIEI (1526–1690)

III.1. Influența Reformei asupra dezvoltării educației în Ținutul Secuiesc

Secolele XVI și XVII în Regatul Ungariei au fost marcate de fragmentare teritorială și diviziune religioasă, sub influența ocupației otomane, dominației habsburgice și autonomiei Principatului Transilvaniei. În paralel, doctrinele Reformei s-au răspândit rapid, instituționalizând bisericile luterane și reformate, alături de catolicism.

În Scaunul Odorhei sursele primare ce documentează parcursul Reformei sunt rare, însă istorici ecleziastici îl reconstruiesc prin dezbateri și formarea districtelor reformate și unitariene. Regiunea a fost martora unei conviețuiri timpurii între comunități catolice, reformate și unitare, cu prezența și a unor congregații sabatiene.

Afiliația religioasă a influențat puternic organizarea educației. Educația deservea predominant nobilimea, răspunzând treptat și cerințelor burgheziei emergente. Până la sfârșitul secolului al XVI-lea, învățătura teologică reformistă a cristalizat sisteme școlare oficiale în care responsabilități pastorale și clericale se împleteau cu cele didactice.

Rețelele școlare catolice și protestante, odată stabilizate, s-au confruntat cu zelul reformist și conflictele confesionale. Însă, după retragerea otomană și schimbările juridice din Transilvania din secolul al XVII-lea, au început noi faze de reformă educațională și integrare teritorială, consolidând sistemele școlare în fostele teritorii otomane.

III.2. Sistemul școlar protestant: unitarieni și reformați

În secolul al XVI-lea, în Principatul Transilvaniei, școlile latine au fost fondate și administrate predominant de biserici reformate și alte confesiuni protestante. Aceste instituții s-au inspirat în mod explicit din modelul colegiilor, începând instruirea în limba maternă și orientând rapid elevii spre alfabetizarea latină și studii superioare.

Structura formală recunoștea un rector în fruntea școlii, asistat de preceptori, în continuitate cu tradițiile medievale. Școlile cuprindeau nivele elementare și avansate, în același spațiu, integrând gradual conținuturi academice influențate de umanism.

Terminologia a evoluat, „collegium” înlocuind „schola” în context protestant, desemnând școli ce ofereau educație completă de la alfabetizare la studii teologice, paralel cu instituțiile catolice.

Secolul al XVII-lea a fost o perioadă tranzitorie în care moștenirile medievale coexistau cu elemente progresiste care prefigurau structurile educaționale moderne, permițând simultan existența pedagogiilor tradiționale și inovațiilor. Similarități curriculare au persistat în școlile medii catolice și protestante, concentrate pe stăpânirea limbii latine, literatura clasică și formarea morală, această continuitate susținând cultura latină până în secolul XX.

III.3. Școlile protestante din Scaunul Odorhei

Reforma a adus o transformare a instituțiilor educaționale medievale, cu o proliferare a școlilor rurale destinate nu doar carierei ecleziastice sau academice, ci unei educații mai largi a copiilor. Inițial, pastorii au îndeplinit roluri de dascăli, însă capacitățile crescânde ale comunităților au permis angajarea unor învățători dedicați ce au devenit treptat lideri intelectuali ai comunității. Acești dascăli și-au asumat deseori și atribuții de cantor, administrator și organizator comunitar, sporindu-și astfel importanța socială, deși deseori fără studii superioare formale.

Procesele vizitațiilor oferă detalii valoroase despre funcționarea școlilor, calificarea dascălilor și atitudinile comunității față de educație, reflectând practicile educaționale și așteptările sociale locale.

Calitatea învățământului s-a îmbunătățit considerabil la sfârșitul secolului XVII și începutul XVIII, mulți absolvenți ai seminarului contribuind la educația rurală. Un număr semnificativ de elevi din parohiile din Scaunul Odorhei au urmat cursuri la colegiile mari din Aiud, Târgu-Mureș și Cluj-Napoca, unii devenind ei înșiși învățători.

Documentele vizitațiilor ecleziastice menționează peste o sută șaptezeci de învățători și cantori pe o perioadă de o sută cincizeci de ani, predominant reformați și unitarieni, indicând supremația educației protestante în zonă. Durata serviciului învățătorilor a fost variabilă, cu o mobilitate socială accentuată, caracterizată prin mutări între sate și uneori avansarea din poziția de dascăl în cea de pastor.

Staturile sociale ale acestora erau diverse, de la mici nobili la clerici hirotoniți, învățătoria reprezentând pentru mulți o cale de ascensiune socială.

IV. IMPACTUL POLITICILOR EDUCAȚIONALE ALE ABSOLUTISMULUI LUMINAT ASUPRA EDUCAȚIEI PROTESTANTE ÎN ȚINUTUL SECUIESC (SECOLUL AL XVIII-LEA - ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA)

IV.1. Politicile educaționale de stat și transformarea cadrului educațional protestant

Secolul al XVIII-lea a marcat schimbări importante sub administrația centralizată a monarhiei habsburgice. Împărăteasa Maria Tereza a adoptat reforme consecutive menite să consolideze unitatea internă și să sporească eficiența administrativă, inclusiv în domeniul educației, care treptat a trecut sub jurisdicția statului, detașându-se de controlul exclusiv bisericesc sau nobiliar.

Educația a devenit astfel o sferă laicizată, deși colaborarea cu Bisericile a continuat sub un control statal mai riguros.

Proclamația din 1777, Ratio Educationis, a stabilit responsabilitatea statului pentru supravegherea școlilor. Comunitățile protestante au opus rezistență adoptării totale, susținând că educația rămâne prerogativa instituțiilor administrate de biserică.

În ciuda opoziției, Ratio Educationis a pus bazele unui sistem educațional unificat, gestionat de stat, introducând clasificarea materiilor în funcție de necesitate și opționalitate, o premieră în designul curricular maghiar.

Documentul a menținut limba latină ca principală limbă a educației peste nivelul elementar, diminuând avansul predării limbii maghiare.

Pe de altă parte, limba germană a fost prioritară ca limbă modernă, introducând pozitiv studiul limbilor vernaculare străine în curricula școlară.

IV.2. Practica educațională, fundalul social și eficacitatea în Ținutul Secuiesc

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, școlile rurale au trecut printr-o expansiune și reînnoire, stimulate de reformele educaționale ale absolutismului luminat, precum Ratio Educationis și Norma Regia.

Între 1799 și 1839, numărul școlilor elementare a crescut moderat în Scaunul Odorhei, reflectând cererea socială în creștere pentru educație. Totuși, sistemul educațional a păstrat elemente tradiționale, cu performanțe locale variabile.

Difuzarea alfabetizării a fost mai largă decât în alte părți ale Ungariei și Transilvaniei, datorită unei rețele dense de școli și condiții educaționale mai bune, deși provocările precum frecvența neregulată, puținele inovații pedagogice și calitatea slabă a instruirii au întârziat dobândirea alfabetizării durabile.

Structura socială a rămas stratificată, mulți putând doar citi, dar nu scrie, reflectând primatul lecturii Scripturii.

Originea socială a dascălilor era în principal din rândul țăranilor sau al secuilor liberi, oferind căi de ascensiune socială, deși deseori constrânși de condiții modeste și disciplină ecleziastică strictă.

V. EDUCAȚIA ECLEZIASTICĂ ÎN PROTOPOPIATUL REFORMAT ODORHEI DIN SECOLUL AL XVII-LEA PÂNĂ ÎN PRIMELE PATRUZECI DE ANI AI SECOLULUI AL XIX-LEA, PE BAZA PROTOCOALELOR ARHIVEI EPISCOPALE

V.1. Formarea Protopopiatului Reformat Odorhei

Originea diviziunilor ecleziastice din Ținutul Secuiesc poate fi urmărită până în mijlocul secolului al XIII-lea, conform unor cartele păstrate ale arhidiaconilor și subarușilor de arhidiacon care atestă dominația arhidiaconatului Telegdi în regiune.

Reorganizările de la jumătatea secolului al XVI-lea au înlocuit structurile episcopale în descompunere cu unități ecleziastice mai mici.

Deși informațiile documentare sunt rare și împiedică o urmărire exactă a întemeierii protopopiatului, sursele istorice zugrăvesc conflicte intense între catolici și reformatori în Odorhei, dintre cele mai acute din Transilvania.

Primele referințe clare datează din Dieta de la Torda din 1568, care a confirmat libertatea religioasă și posibilitatea folosirii comune a lăcașurilor de cult de către diferite confesiuni.

Decretele următoare care aplicau principiul „majorității” și „minoritarilor” au influențat dezvoltarea protopopiatului în contextul unor dispute confesionale feudale.

Registrul comital și canonice din 1695, 1705 și 1715 listează parohiile și filiile protopopiatului, indicând creșteri și ajustări.

Până în secolul al XVIII-lea, protopopiatul cuprindea aproximativ 60 de parohii, inclusiv teritorii dincolo de limita geografică a Scaunului Odorhei.

V.2. Vizitația în Protopopiatul Reformat Odorhei

Vizitația canonică (visitacio canonica) era o formă stabilită de supraveghere ecleziastică provenind din tradițiile Bisericii Catolice. Cercetările internaționale din Franța, Anglia și Germania au avansat înțelegerea tipologică și social-culturală a acestui fenomen.

Cercetarea maghiară s-a concentrat pentru mult timp exclusiv pe vizitațiile catolice datorită materialului publicat. Bisericile protestante, mai ales cea reformată, au preluat și adaptat acest obicei.

Vizitațiile erau efectuate de oficiali episcopali, inspectând viața bisericii, activitățile clericilor, funcționarea școlilor și starea financiară a comunităților.

Mandatele timpurii impuneau vizitații anuale, iar în secolul al XVI-lea vizitațiile au fost sistematizate, implicând dumnezeiască vizitare a învățătorilor, predicatorilor și serviciilor ecleziastice.

În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, registrele vizitațiilor au devenit surse istorice bogate, înregistrând transformări organizaționale, starea parohiilor, disciplina religioasă și supravegherea școlară.

Protocoalele arhivei protopopiatului reformat Odorhei, acoperind perioada 1644 până în secolul al XIX-lea, includ rapoarte detaliate de vizitație, parcursuri fixe ce cuprindeau toate parohiile sistematic.

Comparativ cu alte eparhii, vizitațiile din Odorhei aveau etape mai scurte și inspectau adesea mai multe parohii într-o singură zi, reflectând practici administrative eficiente.

V.3 Vizitația și organizarea bisericii: Analiza istorică a chestionarelor de vizitație în Protopopiatul Reformat Odorhei (secolele XVII-XIX)

Instituția vizitației a devenit un instrument esențial al guvernanței bisericești reformate în Transilvania modernă timpurie, dezvoltându-se din antecedente catolice într-un sistem archidiaconal (particular) de supraveghere a vieții religioase, morale, educaționale și economice din parohii.

Chestionarele de vizitație au reflectat în timp priorități în schimbare și transformări comunitare pe durata a două secole.

Cele mai vechi chestionare cunoscute, atribuite arhidiaconului Mihály Nánási (1696–1706), combinau evaluări morale ale predicatorilor și învățătorilor cu întrebări financiare și administrative, inclusiv componente legate de compoziția gospodăriei.

În secolul al XVIII-lea, accentul vizitației era puternic normativ și moral, cu întrebări detaliate despre cumpătare, frecvența participării la biserică, râvna în predare, relații cu persoane suspecte și respectarea obiceiurilor bisericești.

Până la începutul secolului al XIX-lea, întrebările vizitației s-au formalizat și au devenit mai instituționale, concentrându-se pe administrare corectă, responsabilitate financiară, ținerea

registrelor și plata echitabilă a celor ce slujeau în biserică. Vizitația a devenit de asemenea un ritual comunitar ce implica preoți, prezbiteri, judecători și laici, constituind o formă de supraveghere și reglare socială colectivă.

Această tranziție semnalează o centralizare ecleziastică și o profesionalizare într-un context social în schimbare, cu supravegherea morală cedând treptat teren preocupărilor organizatorice și administrative.

V.3.1. Structura și conținutul chestionarelor de vizitație din secolele XVII–XVIII

Chestionarele de vizitație din secolele XVII și XVIII se concentrau în principal asupra moralității personale, practicilor religioase și conduitei comunitare. Inspecția viza modul de viață, obiceiurile și fidelitatea spirituală a pastorilor și dascălilor, precum și rolurile lor în cadrul comunității.

Întrebările vizau prezența la slujbe, participarea la sacramente, evitarea beției și a limbajului profan, și relațiile cu persoane suspecte. Dascălul era evaluat nu doar ca pedagog, ci și ca model moral, al cărui comportament trebuia să inspire și să susțină normele comunitare.

Tonul chestionarelor era normativ și uneori paternalist, punând accent pe corectare și disciplină comunitară. Ele reflectă o societate guvernată de reguli morale comune, în care supravegherea ecleziastică servea atât controlului, cât și purificării.

V.3.2. Chestionarele din începutul secolului al XIX-lea

Până la începutul secolului al XIX-lea, chestionarele de vizitație au evoluat, adoptând un caracter mai formal și instituțional. Domeniul lor s-a extins pentru a include guvernarea administrativă, gestionarea financiară, evidența documentelor și ordinea juridică a parohiilor.

Chestionarele separau evaluările pastorilor, dascălilor și consiliilor bisericești, concentrându-se pe executarea fidelă a atribuțiilor, colectarea corectă a veniturilor și coeziunea generală a parohiei.

Monitorizarea religioasă și supravegherea morală au rămas priorități, dar încadrarea acestora a fost integrată în cadrul unei administrații ecleziastice riguroase și responsabile. Această evoluție reflectă profesionalizarea și centralizarea crescândă în conducerea bisericii.

Întrebările specifice detaliau funcționarea școlii, prezența elevilor, oferte curriculare și comportamentul dascălilor. Supravegherea era din ce în ce mai mult concentrată pe funcționarea instituțională și bunăstarea comunității, pe lângă virtuțile individuale.

V.3.3 Analiza comparativă a chestionarelor de vizitație utilizate în bisericile reformate și unitariene transilvănene în secolele XVII-XVIII

Este important de menționat că următoarea comparație implică niveluri diferite de vizitație: la nivel episcopal pentru unitarieni și archidiaconal pentru reformați.

Sursele referitoare la vizitația unitariană au fost mai puțin cercetate, parțial din cauza dificultăților arhivistice. Totuși, primele reglementări de vizitație ale unitarienilor au fost elaborate sub episcopul Máté Toroczkai în 1614.

Regulamentul de vizitație Toroczkai, cuprinzând șaisprezece puncte, urmărea cuprinzător disciplina bisericească, supravegherea comunității și controlul instituțional asupra clericilor și învățătorilor.

Spre deosebire de pragmatismul chestionarelor reformaților, axate pe moralitatea personală a dascălilor și predicatorilor, regulamentele unitariene abordau explicit întreținerea școlii, plata învățătorilor și obligația clericilor de a susține copiii săraci în educație.

De asemenea, sancțiunile pentru reținerea salariilor învățătorilor sau pentru comportament neadecvat al clericilor erau detaliate.

Ambele biserici considerau dascălul nu numai ca un instructor, ci și ca o figură morală și ecleziastică, ale cărei virtuți erau esențiale pentru sănătatea comunității.

Cu toate similitudinile în ceea ce privește așteptările morale, vizitația unitariană a demonstrat un interes instituțional mai avansat pentru funcționarea școlii și bunăstarea acesteia, în timp ce protocoalele reformaților se concentrau mai mult pe moralitatea individuală și supunerea ierarhică. Aceste diferențe reflectă traiectoriile și prioritățile organizaționale diferite ale celor două tradiții protestante din Transilvania în epoca modernă timpurie.

V.4. Examinarea parohiilor prin notele referitoare la educație din protocoale

Înainte de a analiza parohiile individuale, este instructiv să luăm în considerare primele atestări documentare privind educația în regiune. Numeroase localități din Protopopiatul Reformat Odorhei își au originile documentare în Evul Mediu, fiind menționate în registre papale fiscale din secolul al XIV-lea și în diplome regale.

„*Udvarhelyszéki olvasókönyv*”, compilat de Hermann Gusztáv Mihály și Árpád P. Buzogány, enumeră satele înregistrate în registrele papale din 1332–1337, multe dintre acestea făcând ulterior parte din comitatul Odorhei. Această carte oferă un punct de comparație cu numărul localităților din registrul din 1557, relevând o corespondență mare și ilustrând raportul mediu de trei sate la o parohie.

Capitolul investighează condițiile educaționale și ecleziastice ale parohiilor reformate din Protopopiatul Odorhei între secolele XVII și începutul secolului XIX, cu accent pe rolul complex al dascălilor, funcționarea școlilor și implicarea comunităților în educație.

Bazându-se pe protocoale din arhive, inclusiv registre de vizitație episcopală și decizii sinodale, studiul nu urmărește istoria completă a localităților, ci o analiză critică a surselor educaționale.

Educația în aceste comunități rurale era parte integrantă a vieții comunitare, dascălii fiind modele morale și participanți activi în viața liturgică și civică. Deși multe sate aveau școli funcționale, persistau dificultăți financiare, dispute morale, conflicte între pastori și învățători, și variații în calitatea instruirii.

V.4.4. Sumarul condițiilor educaționale rurale în Protopopiatul Reformat Odorhei

Sistemul educației rurale în Protopopiatul Reformat Odorhei, pe parcursul secolelor XVII și începutului secolului XIX, a fost caracterizat de o diversitate considerabilă, modelată de realitățile sociale, economice și ecleziastice locale.

Multe sate menținеau școli funcționale, adesea sub supravegherea și sprijinul financiar al comunităților, însă persistau dificultăți semnificative precum lipsa dascălilor, perioadele de funcționare intermitentă, infrastructura insuficientă și conflicte ocazionale între pastori și dascăli.

Dascălii din aceste comunități erau figuri multifuncționale, servind atât ca educatori, cât și ca modele morale și religioase. Responsabilitățile lor întreceau adesea simpla predare, incluzând roluri de cantor, arhivar și lideri comunitari.

Finanțarea școlilor se baza în mare parte pe contribuții în natură - cereale, lemne, muncă - din partea parohiilor locale, completate, în unele cazuri, de donații sau legate, gradul de sprijin variind în funcție de prosperitatea și coeziunea fiecărei comunități.

Protocoalele vizitațiilor dezvăluie o supraveghere ecleziastică atentă, menită să garanteze continuitatea educațională, calitatea predării și disciplina morală, evidențiind în același timp constrângerile practice impuse de condițiile locale.

În ansamblu, sistemul educației rurale nu a fost o instituție monolitică, ci o rețea dinamică ancorată în agenția locală, reglementări ecleziastice și participare comunitară, reprezentând un pilon esențial al vieții sociale și culturale secuiești.

V.5. Caracteristicile operaționale și tendințele evoluției sistemului școlar rural din Protopopiatul Reformat Odorhei

Analiza cazurilor individuale dezvăluie că sistemul educațional al Protopopiatului Reformat Odorhei nu era uniform și nici static. Mai degrabă a reflectat o progresie treptată către o organizare și reglementare mai bune, variind în ritmul de implementare în diferite localități.

Comunitățile puternice și bine consolidate manifestau o educație stabilă, cu cadre didactice constante, frecvență regulată și sprijin financiar durabil. Aici școlile reprezentau centre culturale și sociale care întăreau normele religioase și morale, fiind subiectul rapoartelor de vizitație axate pe îmbunătățire și extindere.

În schimb, unitățile mai mici sau cu posibilități economice reduse întâmpinau dificultăți în menținerea serviciului educațional continuu, înregistrând fluctuații ale personalului, infrastructură insuficientă și conflicte comunitare. Cu toate acestea, educația nu era abandonată complet datorită eforturilor colective ale parohiilor și supravegherii administrative.

Transformarea cheie în această perioadă a fost schimbarea accentului de la evaluarea exclusiv morală și ritualică a dascălilor la inspecții detaliate privind calitatea predării și funcționarea efectivă a școlilor.

În cele din urmă, școlile rurale ale Protopopiatului formau un mozaic complex care depind de condiții locale, reglementări instituționale și structuri sociale, facilitând schimbarea și continuitatea culturii educaționale secuiești.

V.6. Primirea, alegerea și numirea dascălului

În cadrul Bisericii Reformate Transilvănene, funcțiile de pastor și dascăl erau distincte instituțional, primul fiind cleric hirotonit, iar dascălul provenind adesea din rândul seminariștilor sau instruiți în comunitate.

Procedurile de numire și plasare a dascălilor erau riguroase, implicând input comunitar și autoritate ecleziastică. Petițiile comunităților exprimau preferințe și îngrijorări privind dascălii, dar deciziile finale cădeau în sarcina ierarhiei bisericești, pentru menținerea ordinii și calității.

Patronii laici puteau influența propunerile, însă Biserica susținea proceduri formale de selecție, asigurând stabilitate.

Mobilitatea în funcții reflecta un sistem dinamic ce echilibra cererile comunitare cu disponibilitatea personalului, contribuind la continuitate și adaptare în rețeaua școlară.

V.7. Sarcinile și responsabilitățile dascălului

Dascălii îndeplineau multiple roluri, incluzând educația, participarea liturgică (cantorat, cântări, sonorizare clopote) și conducerea comunității.

Statutele ecleziastice ca Ruberianus și Geleji impuneau dascălilor să instruiască în alfabetizare, scris, catehism și să trăiască o viață morală exemplară.

Supravegherea bisericii era riguroasă, cu vizitații anuale ce evaluau eficiența pedagogică, conduita morală și îndeplinirea obligațiilor.

Inițial, accentul era pus pe moralitate și supunerea față de cler, dar în secolele XVIII-XIX s-a intensificat focusul pe calitatea învățământului și pregătirea profesională, reflectând profesionalizarea progresivă a acestei vocații.

V.8. Disciplina ecleziastică și comportamentul învățătorilor

În epoca modernă timpurie și târzie, dascălul rural era obligat să întruchipeze nu doar competență pedagogică, ci și o conduită morală ireproșabilă, servind ca model pentru comunitate.

Regulamentele ecleziastice, inclusiv Canoanele Geleji, impuneau norme stricte privind cumpătarea, decența și loialitatea față de autoritățile bisericești. Încălcările – de la abuzul de alcool și neîndeplinirea datoriei didactice până la conflictele cu preoții și scandaluri publice – invocau anchete de vizitație, procese disciplinare și sancțiuni de la mustrări până la demiteri.

Familia dascălului, în special soția și copiii, erau de asemenea supuși controlului moral, deoarece comportamentul lor reflecta direct asupra poziției pedagogului.

Conflictele privind responsabilitățile didactice, precum lipsa prezenței la slujbe, bătăile de clopot sau conducerea cântărilor, evidențiau natura multifuncțională a rolului dascălului și așteptările comunității. Astfel de conflicte reflectau adesea tensiuni mai largi între funcțiile pastorale și cele didactice, inclusiv probleme de autoritate, remunerație și statut social.

În secolele XVIII și XIX, procesele disciplinare au devenit mai sistematizate, incluzând mărturii și documentație scrisă. Deși învățământul a câștigat statut profesional, dascălul a rămas supus unei strânse supravegheri ecleziastice și constrângeri sociale, într-o tensiune continuă între statut și supunere.

V.9. Relația dintre pastor și dascăl în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea

Relația dintre pastor și dascăl în comunitățile reformate secuiești era una complexă, combinând subordonarea ierarhică cu afirmări crescânde ale autonomiei dascălului spre sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Conflictele apăreau adesea din suprapuneri de roluri, preocupări materiale și aspirații sociale, dascălii revendicând din ce în ce mai mult recunoașterea și egalitatea de statut față de pastori.

Dispute notabile, precum cazul Atid (1795–1796), exemplifică provocările aduse autorității pastorale de dascălii asertivi, ducând la sancțiuni ecleziastice ce afirmau primatul clerical.

Conflictele familiale, cum ar fi scandalul bine documentat din Tăureni (1804), arătau că discordiile din cadrul gospodăriilor oficialilor bisericești afectau moralul și ordinea comunității.

Această relație influența profund nu doar calitatea educației, ci și coeziunea socială, colaborarea sau discordia modelând viața parohiei.

V.10. Întrebarea referitoare la școală

Infrastructura fizică a școlilor rurale a constituit o preocupare constantă, protocoalele de vizitație detaliind condițiile precare ale clădirilor școlare și necesitatea stringentă a unor săli adecvate.

Autoritățile bisericești au legat demnitatea și eficiența educației de existența unor școli bine întreținute, obligând adesea comunitățile la renovări sau construcții noi.

Neglijarea prelungită sau inadecvarea facilităților au putut conduce la scăderea prezenței elevilor și a calității educației, impunând intervenții din partea autorităților ecleziastice și comunitare.

Școlile au avut astfel o semnificație atât simbolică, cât și practică, fiind spațiul material al instructajului, identității comunitare și al formării religioase.

V.11. Materii predate

Curriculumul școlilor din Protopopiatul Reformat Odorhei, între secolele XVIII și prima jumătate a secolului XIX, a înregistrat o îmbogățire și o organizare treptată, răspunzând imperativelor pedagogice și culturale emergente.

Materiile de bază au rămas fundamentale: citit, scris, aritmetică, catehism, istorie biblică, rugăciuni și cântări, alcătuind pilonii alfabetizării religioase și a formării morale.

Din anii 1830, predarea a fost extinsă cu geografie, istorie națională, reguli morale și, ocazional, cunoștințe rudimentare de științe naturale sau liturgice.

Școlile aveau standarde pedagogice comune evidențiate în rapoartele de vizitație, în care progresul elevilor era marcat prin formule elogioase care reflectau ethosul educațional comunitar.

Competența și entuziasmul dascălilor, sprijinul comunității și prezența elevilor influențau crucial calitatea și amploarea învățământului.

V.12. Remunerația dascălilor

Veniturile învățătorilor se bazau predominant pe contribuții în natură – cereale, lemne, pâine, și, ocazional, bani – reglementate de convenții locale.

Complicațiile apăreau frecvent din plăți inconsistente, dispute privind împărțirea salariilor dintre dascăli bătrâni și noi, și conflicte cu clerul asupra cotelor salariale.

Datele indică disparități regionale, dascălii din Protopopiatul Odorhei primind în general salarii mai mici comparativ cu cele din eparhii învecinate mai înstărite.

Nemulțumirile cauzate de remunerarea întârziată sau insuficientă erau frecvente, declanșând intervenții juridice sau bisericești.

Sistemul complex de plată, combinând salariile ecleziastice cu obligațiile comunității, reflecta statutul precar al dascălilor în ciuda rolului lor esențial.

V.13. Dáné Zsigmond – Viața și moștenirea unui dascăl secuiesc

Figura lui Dáné Zsigmond, învățător activ la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea în districtul Odorhei, întruchipează dinamica complexă socială și educațională a comunităților rurale secuiești.

Provenind dintr-o familie cu rădăcini modeste nobiliare, cariera lui Dáné s-a întins pe decenii, marcată inițial de o dedicare și stimă a comunității, însă ulterior umbrită de scăderea rigorii pedagogice și controverse personale.

Documentele arhivistice demonstrează acțiuni disciplinare, dispute legale și tensiuni comunitare, evidențiind numeroasele provocări cu care se confruntau dascălii rurali în echilibrarea așteptărilor pedagogice și a realităților socio-economice.

Moștenirea lui Dáné reflectă experiența trăită a învățătorilor, nu ca savanți iluștri, ci ca facilitatori zilnici ai alfabetizării, educației morale și coeziunii comunitare aflate sub influența normelor și constrângerilor materiale.

VI. REZUMAT

Această cercetare a realizat o analiză cuprinzătoare a învățământului ecleziastic în Protopopiatul Reformat Odorhei, între secolele XVII și începutul secolului XIX, concentrându-se pe registrele vizitațiilor canonice.

Interacțiunea complexă dintre normele ecleziastice, practicile locale și relațiile comunitare se relevă ca o caracteristică definitorie, provocând portrete mai nuanțate și evitând portretizările simpliste ale educației protestante în epoca modernă timpurie.

Educația era profund înrădăcinată în viața comunității secuiești, învățătorii având roluri multiple dincolo de predare, incluzând funcții religioase, sociale și administrative.

Dezvoltarea inegală a școlilor în parohii reflecta disparități economice, structuri sociale și supraveghere episcopală, generând un mozaic complicat al ofertei educaționale.

În pofida tensiunilor recurente – resurse financiare insuficiente, instabilitate a personalului, conflicte între pastori și învățători – școlile au persistat ca manifestări vitale ale identității confesionale, coeziunii sociale și transmiterii culturale.

Transformarea de la educația preponderent morală și religioasă spre instituții mai structurate, profesioniste și pedagogic diverse reflectă schimbările politico-culturale mai ample.

Registrele vizitațiilor au ilustrat atât idealuri normative, cât și realități pragmatice ale educației, reflectând un sistem de control, adaptare și modernizare progresivă în cadrul unor comunități cu autonomie locală durabilă.

Această cercetare îmbogățește înțelegerea educației protestante transilvănene și subliniază importanța școlii comunitare în configurarea societății secuiești din epoca modernă timpurie.

IX. SURSE ISTORICE UTILIZATE

Levéltári források:

UREL 7 – Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára Protokollum 7.
UREL 15 – Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára Protokollum 15.
UREL 16 – Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára Protokollum 16.
UREL – Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára, 1839-ben írt Protokollum
Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Levéltára, Csíkszereda, 47. fond, Székelykeresztúr, református anyakönyvek.
Hargita megyei levéltár:

- Hargita Fond: 293 – Parohia Reformată Cristuru Secuiesc, Székelykeresztúri Református Egyházközség iratai, 1674–1948.
- Hargita Fond 289 – Parohia Reformată Forţeni, Farcádi Református Egyházközség iratai, 1633–1854.

Internetes, kiadott források:

1. Albert Dávid: Lapok az újjáéledt székelyudvarhelyi Református Kollégium történetéből. In: *Magiszter* I, 2001/2, 94–101. https://epa.oszk.hu/03900/03976/00056/pdf/ Utolsó letöltés: 2026.04.14.
2. Gidó Csaba-Róth András Lajos, Róth Edith, Tóth Levente: Iskolatörténeti adalékok az udvarhelyi református egyházmegyéből. In: *Magiszter* III, 2005/2, 115–125. https://epa.oszk.hu/03900/03976/00049/pdf/ Utolsó letöltés: 2025. 04. 13.
3. Gidó Csaba-Róth András Lajos, Róth Edith, Tóth Levente: Iskolatörténeti adalékok az udvarhelyi református egyházmegyéből. In: *Magiszter* III, 2005/4, 42–54. https://epa.oszk.hu/03900/03976/00051/pdf/ Utolsó letöltés: 2025. 04. 13.
4. Gidó Csaba – Róth András Lajos – Róth Edith – Tóth Levente: Iskolatörténeti adalékok az udvarhelyi református egyházmegyéből. In: *Magiszter* I, 2003/4, 101–112. https://epa.oszk.hu/03900/03976/00058/pdf/ Utolsó letöltés: 2025. 04. 13.

5. Gidó Csaba – Róth András Lajos – Róth Edith – Tóth Levente: Iskolatörténeti adalékok az udvarhelyi református egyházmegyéből II. In: *Magiszter* II, 2004/3, 118–139. https://epa.oszk.hu/03900/03976/00053/pdf/EPA03976_magiszter_2004_3_118-139.pdf Utolsó letöltés: 2025.04.13.
6. Jakó Zsigmond: *Erdélyi okmánytár II. (1301– 1339)*. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2004. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_40/?pg=7&layout=s
7. Lukács Olga: *Bevezetés az erdélyi református iskolatörténetbe,* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2008. 11. (tanulmányozva: https://www.scribd.com/document/562973685/Lukacs-Olga-Bevezetes-az-erdelyi-reformatus-iskolatortenetbe , utolsó megnyitás: 2024. 06. 20.)

X. BIBLIOGRÁFIA

1. Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve.* Szent István Társulat, Bp., 2000.
2. Albert B. Gábor: *A nevelés történeti és elméleti alapjai.* Kaposvári Egyetem. Kaposvár, 2011.
3. Albert Dávid: Népoktatás a két Homoród mentén a 16. századtól a 19. század közepéig. In: Cseke Péter, Hála József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Csíkszereda, 2000.
4. Albert Dávid: A jogtudó értelmiség Udvarhelyszéken a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: *Areopolisz*. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. Székelyudvarhely, 2001.
5. Albert Dávid: *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*. Szeged, 2005.
6. Balázs Mihály: *Hitújtás és egyházalapítás között: tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről.* Magyar Unitárius Egyház. Kvár, 2016.
7. Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 254, Az EME Kiadása, Kvár, 2005.
8. Balogh Judit: *Székelyföldi karrierek.* Bp., 2011.
9. Balogh Judit: Reformáció a Székelyföldön. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 18 (3), 2017. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak.
10. Balogh Judit – Horn Ildikó: Fejedelmi oktatáspolitika és az erdélyi középfokú oktatás. In: *Oktatás Erdélyben – az elmélettől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig. Erdélyi századok*. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Erdélyi Műhely Kiadó. Kvár, 2021.
11. Bartis Erika: Csík-, Gyergyó- és Kászonszék iskolatörténete (1540–1848). In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben. Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok.* EME. Kvár, 2011.
12. Benkő Samu: *Sorsformáló értelem.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1971.
13. Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön.* EME. Kvár, 1997.
14. *Székelyföld története I. A kezdetektől 1562-ig.* Szerk: Benkő Elek – Oborni Teréz. Haáz Rezső Múzeum, Erdélyi Múzeum Egyesület (EME), MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Székelyudvarhely, 2016.

15. Békefi Reming: *A marosvásárhelyi ev. ref. Iskola XVII. századi története.* MTA. Bp., 1900.
16. Boldizsár Zeyk Imre: Adatok Kalotaszeg magyar oktatás- és iskolatörténetéhez. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben. Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok.* EME, Kvár, 2011.
17. Buzogány Dezső (szerk.): A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790. In: *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok*. Kvár, 2005.
18. Buzogány Dezső: Egyházlátogatási szabályok az erdélyi szászoknál a 16. században In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „Recepta religiók" évszázadai Erdélyben*. Egyháztörténeti tanulmányok. A reformáció öröksége 25. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Kvár, 2019.
19. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere I. 1686–1807. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok* 2/1. Kvár, 2003.
20. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere II. 1686–1807. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok* 2/2. Kvár, 2005.
21. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere III. 1686–1807*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok* 2/3. Kvár, 2007.
22. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései, 1686–1718, 1810–1815. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok.* Kvár, 2007.
23. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: A Küküllői Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései. I. In: *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok*. EREK. Kvár, 2008.
24. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye gyülekezeteinek történeti katasztere 1648–1800*. I. Ádámos – Dányán. Kvár, 2008.
25. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye gyülekezeteinek történeti katasztere 1648–1800*. II. Désfalva – Kóródszentmárton. Kvár, 2009.

26. Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében”. A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok.* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Kvár, 2018.
27. Coroi Artúr: *Adalék Háromszék iskolatörténetéhez.* EME kiadása. Kvár, 1998.
28. Coroi Artúr: Baróti Cserei János deák élete és pályája. In: Borcsa János (szerk.): *Kézdiszentléleki breviárium.* Ambrózia. Kézdivásárhely, 2009.
29. Csáki Árpád – Szőcsné Gazda Enikő: *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei I. 1677–1752.* T3 Kiadó. Sepsiszentgyörgy, 2001.
30. Dankanits Ádám, *Adatok Torockai Mátéról,* in: *Acta Historiae Litterarum Hungaricum* 9. 1969.
31. Dankanits Ádám: Az oktatásügy kezdeteiről Székelyföldön. In: *Korunk*. XXXI. évf. 1970. 11.szám. 1734–1735.
32. Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.
33. Demjén Andrea – Nyárádi Zsolt – Sófalvi András: Cercetarea bisericilor medievale în scaunul Odorhei (jud. Harghita). In: *Arheologia Medievală* 7. 2008. 79–119.
34. Dávid György: *Az erdélyi református egyházközség XVII. századbeli képe*. Marosvásárhely, 1931.
35. Demeter Gábor – Tompa László: Társadalmi-gazdasági és demográfiai különbségek statisztikai vizsgálata a 18. századi Erdélyben. In: EME füzetek, 1. EME Kiadó. K-vár, 2024. 119-141.
36. Demény Lajos: Fejedelemkori székely schola-mesterek. In: Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*. Bp., 1998. 281–289.
37. Demény Lajos: *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Bukarest, 1976.
38. Derzsi Csongor – Nyárádi Zsolt: A Hodgyai Református Egyházközség levéltárának egyháztörténeti jelentősége, in. *AREOPOLISZ, VII*, Udvarhelyszéki Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2007.
39. Dincă, Adinel C.: Az erdélyi szászok elemi oktatása a középkorban. Régi források, új értelmezések. In: *Oktatás Erdélyben – az elmélettől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig. Erdélyi századok*. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Erdélyi Műhely Kiadó. Kvár, 2021. 15–45.

40. Egyed Ákos: *Az erdélyi magyarság történetéből. 1790–1914.* Erdélyi Tudományos Füzetek. 243. EME kiadása. Kvár, 2004.
41. *Székelyföld története II. 1562-1867.* Szerk: Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz. Haáz Rezső Múzeum, Erdélyi Múzeum Egyesület (EME), MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Székelyudvarhely, 2016.
42. *Magyarország története. 1301-1526.* Szerk.: Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András. Osiris Kiadó. Bp., 1998.
43. Forró Albert: Adatok az udvarhelyszéki protestáns népoktatás történetéhez (1700–1850*).* in. *Areopolisz*, IV, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. Hargita Megyei Kulturális Központ. Csíkszereda – Székelyudvarhely, 2004.
44. F. Romhányi Beatrix: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék. In: *Történelmi Szemle*, LXI. (2019) 3.
45. Gaal György: *Múzsák és erények jegyében.* Unitárius Egyház Kiadó. Kvár, 2001.
46. Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium múltja és jelene.* Becsek Dániel Könyvnyomdája. Székelyudvarhely, 1895.
47. Haáz Ferenc Rezső: *Udvarhelyi tanulmányok.* Haáz Rezső Kulturális Egyesület. Székelyudvarhely, 1994.
48. Hermann Gusztáv Mihály – P. Buzogány Árpád (szerk.): *Udvarhelyszéki olvasókönyv*. Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület. Székelyudvarhely, 2008. 22–23.
49. Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi demokritus*. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1970.
50. Hermányi Dienes József: *Szépprózai munkái*. Akadémiai Könyvkiadó – Balassi Kiadó. Bp., 1992.
51. Illyés Géza: A református esperes és az egyházmegyei kormányzás a 17. és 18. században. In: *Református Szemle*. 1932. 14. sz. 213–218.
52. Jakab Attila: *A protestáns Erdély. Az erdélyi magyar protestáns egyházak és vallási közösségek társadalmi szerepe,* Bp., Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 2005, EÖKIK Műhelytanulmány 11.
53. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig. Bp., 1901.
54. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.

55. Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979.
56. Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kvár, 1947.
57. Katona András: Az iskolai felügyelet története Magyarországon I. (1935-ig). *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*. (L.) Új folyam VI. 2015. 3–4. szám.
58. Kelemen Elemér (szerk.): *A tanító a történelem sodrásában.* Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből. Iskolakultúra. Pécs, 2007.
59. Keszeg Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben.* EME. Kvár, 2011.
60. Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története. I.* Erdélyi Unitárius Egyház. Kvár, 2005.
61. Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története. II.* Erdélyi Unitárius Egyház. Kvár, 2009.
62. Kis Ferencz: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium története*. Becsek D. Könyvnyomdája. Székelyudvarhely. 1873.
63. Koch István: *Az erdélyi szász iskolák a nemzeti fejedelmek korában.* Barcza József könyvnyomdája. Bp., 1906.
64. Kolumbán Vilmos József: A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790, *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3.* Protestáns Teológiai Intézet. Kvár, 2005.
65. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kvár, 2005.
66. Kolumbán Vilmos József: A Nagysajói Káptalan egyházközségeinek történeti katasztere 1745–1814, *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 5.* Protestáns Teológiai Intézet. Kvár, 2007.
67. Kolumbán Vilmos József: A református népoktatás elvi alapjai. Népiskolai reformjavaslatok. In: *Református Szemle*. 109. 2. 2016. 191–201.
68. Kolumbán Vilmos József: A megfontolt iskolaszervező, Backamadarasi Kis Gergely. In: *Korunk*, 28. évf. 9. szám, 2017.
69. Kolumbán Vilmos József: Népoktatás a Küküllői Református Egyházmegyében. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány

Dezső tiszteletére. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 22*. Kvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet 2017.

70. Kolumbán Vilmos József: Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): A „recepta religiók" évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Kvár, 2019. 167–187.
71. Kolumbán Vilmos József: A tanítók életkörülményei a 17-18. századi Erdélyben. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány. Identitás. Történelem. Reformáció öröksége 3/1.* Károlyi Gáspár Református Egyetem. Bp. 2020. 119-138.
72. Kolumbán Vilmos József: Az 1786-os népiskolai reform és a végrehajtása. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 27. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet 2020. Kvár, 144–161.
73. Kolumbán Vilmos József: Tanítói fizetések a széki egyházmegyében (17–18. század). In: Rüsz-Fogarasi Enikő (főszerk.): Oktatás Erdélyben – az elmélettől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig. Erdélyi évszázadok. *A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve. VI.* Egyetemi Műhely Kiadó. Kvár, 2021. 115–146.
74. Kolumbán Vilmos József: Az oktatási infrastruktúra a a 17–18. században a vizitációs jegyzőkönyvek alapján. In: Csorba Dávid (szerk.): *„…Tanácsaid hűség és igazság" Reformáció öröksége 7. Bp. – Sárospatak:* Károli Gáspár Református Egyetem – Tiszáninneni Református Egyházkerület 2021. 2. köt. 263–274.
75. Kolumbán Vilmos József: Lelkészi és tanítói fizetések az Udvarhelyi Református Egyházmegyében, 1782. A reformáció századai. Egyháztörténeti tanulmányok. In. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzet, 31.* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár, 2022.
76. Kolumbán Vilmos József: A kolozsvári kollégium etikai kódexe 1786-ból. In: *Református Szemle* 116 (6). 2023.
77. Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei. 1777–1848.* I. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Bp., 1927.

78. Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor – Wolf Rudolf: Értelmiség és Erdély magyar társadalma a fejedelemség korában. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület budapesti bemutatkozása*. 1995. január 15. Bp., 1995. 13–18.
79. Kökényesi Zsolt: *Főnemesek az iskolapadban: A magyarországi és az erdélyi jezsuita iskolahálózat főúri tanulói a 17-18. században.* ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja. Történeti Kutatóintézet. Bp., 2026.
80. Köpeczy Béla (főszerk.): *Erdély története. I.* Akadémiai Kiadó. Bp., 1987.
81. Köpeczy Béla (főszerk.): *Erdély története. II.* Akadémiai Kiadó. Bp., 1987.
82. Kőváry László: *Erdélyország statisztikája.* Kvár, Tilsch János. 1847.
83. Lukács Olga: *A felvilágosodás és a liberalizmus hatása az erdélyi egyházak kapcsolatára.* Presa Universitară Clujeană. Kvár, 2016.
84. Lukács Olga: Habsburg valláspolitika Erdélyben a XVII–XVIII. század fordulóján. *Hadtörténelmi Közlemények 2003/3–4*, 803–823.
85. Lukács Olga*:* A nőnevelés kérdése az erdélyi református intézményekben a 17–18. században. In: Kónya, Peter; Kónyová, Annamária; Kincses, Katalin Mária (szerk.) *Reformáció Közép-Európában. II.* Presov, Szlovákia. Vydavatelstvo Presovskej Univerzity, 2018. 547–559.
86. Magyar Vilmos: *A székelyudvarhelyi református kollégium.* Pátria irodalmi vállalat és nyomda. Bp., 1914.
87. Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Bp., Magyar Helikon, 1980.
88. Mezey László: *Deákság és Európa*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1979.
89. Mészáros István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitas”.* Akadémiai Kiadó. Bp., 1981.
90. Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1981.
91. Mészáros István: *A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században.* Tankönyvkiadó. Bp., 1984.
92. Mészáros István: *Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777–1830 között*. Tankönyvkiadó, Bp., 1984.
93. Mészáros István: Két Ratio Educationis: kiteljesedés vagy hanyatlás? In. *Magyar Pedagógia, 1985/1.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.

94. Mészáros István: Egy megnevezés változásai: partikuláris iskola. In: *Magyar Pedagógia , 88 (1988),* 204–221.
95. Mészáros István: *Oskolák és iskolák.* Tankönyvkiadó. Bp., 1988.
96. Mészáros István: *Tradíció és modernizáció a 17. századi magyar iskolaügyben.* Magyar egyháztörténeti vázlatok. 1–2. 2001.
97. Mészáros Ádám: Az elemi népoktatás viszontagságai a XIX. század második felében a korabeli törvények tükrében egy nagyközség, Romhány példáján keresztül. In: *Pedagógiai Szemle. 2 évf. 3–4 szám.* 2016. 20–48.
98. Molnár Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században.* I. MTA Könyvkiadó Hivatala. Bp., 1881.
99. Molnár B. Lehel: Az udvarhelyköri unitár[ius] ekkl[ézsi]ák javainak conscriptiója 1715. dec. 10-én. In: *Keresztény Magvető*. 105. évfolyam, 3–4. szám. Kvár, 1999.
100. Molnár B. Lehel: A püspöki vizitáció rítusa és rendszabályai az erdélyi unitáriusoknál a 17. században. In: *Keresztény Magvető*. 123. évfolyam, 2–3. szám. Kvár, 2017. 331-344.
101. Monok István: Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában. In: Kolumbán Vilmos József (ed.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok.* (2018), 411–426.
102. Monok István: Egyházlátogatási jegyzőkönyvek olvasmánytörténeti forrásértékeléséről. In *Folklorisztika 2000-ben. Folklór, irodalom, szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*, II. köt. ELTE BTK Universitas Könyvkiadó. Bp., 2000. 661–670.
103. Nagy Péter Tibor: Magyar állami oktatáspolitika – a középkorban. In Németh András – Pukánszky Béla (szerk.), *Gyermekek, tanárok, iskolák – egykoron és ma. Tanulmányok a 30 éves Mészáros István tiszteletére*, ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2017.
104. Nagyajtai Cserei Mihály: *Históriája*, Emich Gusztáv Könyvnyomdája. Pest, 1852.
105. Németh András: A tanterem és berendezések története. In: *Iskolakultúra*, 2002/2 (12. évfolyam, 8–12. szám)2002 / 9. Szám. 17–28.
106. Nyárádi Zsolt: Katolikusok a 17-18. századi Udvarhelyszéken. In: *Magyar egyháztörténeti vázlatok*. 2013/3–4. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Bp., 2014. 80.
107. Nyárádi Zsolt: Középkori falvak Székelyudvarhely árnyékában. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*. Csíkszereda, 2009. 83–128.

108. Nyárády R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. in. *Erdélyi Múzeum,* 1–2 füzet. Kvár, 1997.
109. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. I–VI.* Helikon Könyvkiadó. Bp., 1982.
110. Ősz Sándor Előd: A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. századokban. In.: *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek*, 29. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó. Kvár, 2022.
111. Ősz Sándor Előd: Az Erdélyi Református Egyház rektóriáinak adattára a fejedelemség-korban. In*:* Győri L. János, Oláh Róbert (szerk.): *Református kollégiumok és partikuláik*. Debrecen, 2024. 229–252.
112. Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003.
113. Péter Katalin: Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után. In: Fabiny Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Bp., 1984.
114. Péter Katalin: *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995.
115. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. I.* Bp., 1904.
116. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. II.* Bp., 1904.
117. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. III.* Bp., 1904.
118. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. IV.* Bp., 1905.
119. Sávai János: *A csíksomlyói és a kantai iskola története.* Szeged, 1997.
120. Sebestyén Kálmán: *A kolozs-kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattára a XV. századtól 1900-ig.* Bp., 1993.
121. Sebestyén Kálmán: A Küküllő vidék református népoktatása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: *Neveléstörténet,* 1. évf. 3-4 szám. Székesfehérvár, 2004. 96-111.
122. Sebestyén Kálmán: Az erdélyi magyar népiskolák eredményessége a XVIII-XIX. század fordulóján a vizitációs jegyzőkönyvek tükrében. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben. Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok.* EME, Kvár, 2011.
123. Sipos Gábor: Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980.

124. Sipos Gábor: Háromszéki egyházszervezeti viszonyok 1581-ben. In: *Református Szemle*, 2003. nov-dec.
125. Sipos Gábor: *Reformata Transilvanica: tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez.* EME. Kvár, 2012.
126. Sipos Gábor: Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek. 24. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Kvár, 2018.
127. Sipos Gábor: A gyulafehérvári kollégium Marosvásárhelyre költözése. *Reformáció Öröksége*.7/1. Bp. – Sárospatak, 2021. 185–198.
128. Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok: erdélyi diákok európai egyetemeken: 1701–1849.* Mentor Kiadó. Marosvásárhely, 1998.
129. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*. Fontes Rerum Scholasticorum IV. József Attila Tudományegyetem. Szeged, 1992.
130. Szádeczky Kardoss Lajos: *A Székely Nemzet története és alkotmánya.* Bp., 1927.
131. Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*, I. kötet, Kossuth Nyomda, Bp., 1987.
132. Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története.* Athenaeum kiadó. Bp., 1898.
133. Szőcs János: Elemi oktatás Csíkszékben (1571–1800) I. rész. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*. Pro Print Kiadó. Csíkszereda, 2008.
134. Szőcs János: Elemi oktatás Csíkszékben (1471–1800). In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben*. EME. Kvár, 2011.
135. Tófalvi Zoltán: A sóvidéki népoktatás története 1848-ig. In: *Századok*, 1992. 1 szám. Bp.
136. Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kriterion Kiadó. Bukarest, 1979.
137. Tóth György: *Az Unitárius egyház rendszabályai 1626–1850.* Minerva. Kvár, 1922.
138. Tóth István György: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a XVII–XVIII. században. In: *Századok*. 129. évf. 1995 4. sz.
139. Tóth Levente: A bethleni Bethlen család szerepe az Udvarhelyi Református Egyházmegyében (17–18. század). In: Dáné Veronka; Szabadi István (szerk.): *„Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája" Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet. Debrecen, 2014.

140. Tóth Levente: Az 1824. évi székelyudvarhelyi generális zsinat megszervezése és lebonyolítása. In: *Református Szemle* XCIX. évf., 1. sz., 2006. 67–89.
141. Tóth Levente: Egyházmegyei összeírások, vagyonleltárak az Udvarhelyi Református Egyházmegyéből. In: *Református szemle* 100 (2007/4).
142. Tóth Levente: László Gergely (1798–1882). Vázlat egy 19. századi székelyföldi lelkész hétköznapjairól. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók" évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Kvár, 2019. 229–246.
143. Tóth Levente: Református népiskolai reformok nyomai Udvarhelyszéken (1780–1848). In: *Areopolisz.* Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. IV. Csíkszereda Székelyudvarhely, 2004.
144. Tóth Levente: Reformkori adatok Udvarhelyszék református népoktatásáról. In: *Areopolisz*. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. V. Csíkszereda, 2006.
145. Tóth Levente: Udvarhelyszéki schola-mesterek a XVII–XVIII. századi bíráskodási jegyzőkönyvekben. In: *Areopolisz*. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. VI. Pro Print Kiadó. Csíkszereda – Székelyudvarhely, 2006.
146. Tóth Levente: Lelkészek életkörülményei a Küküllői egyházmegyében. In: *A történelmi Küküllői református egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere. IV. 1648-1800. Maroscsapó – Vámosgálfalva.* Szerk.: Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente. Kvár, 2012. 7–21.
147. Ugrai János: Kiváltságosok és kiszolgáltatottak. In: *Iskolakultúra* 2004. 6/7. sz. 156–165.
148. Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma János: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története. III/1.* Magyar Unitárius Egyház, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Országos Széchényi Könyvtár. Bp – Kvár, 2018
149. Varga Imre: A canonica visitatio. Fogalma, rövid története, jelentősége, in *Vigilia* 2. sz. 1977. 104–108.
150. Veszely Károly: *Erdélyi Egyháztörténelmi Adatok I.* A római kath. Líceum nyomdája. Kvár, 1860.
151. Zoványi Jenő: *A reformáczió Magyarországon 1565-ig*. Állami Könyvterjesztő Vállalat. Bp., 1986.

152. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Szerkesztette: Ladányi Sándor. Magyarországi Református Egyház zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Bp., 1977.

Doktori disszertáció:

1. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kis Gergely élete és munkássága különös tekintettel ágendájára.* Doktori értekezlet az egyháztörténet tárgykörében. Kvár, 2005. https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/489351d8-6b27-474d-8e9b-a6d7cb4a8fc5/content – utoljára letöltve: 2024. február 29.
2. Molnár Lehel: *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi kar. Irodalomtudományi Doktori Iskola. Kvár – Szeged, 2020. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10652/ – utoljára letöltve: 2025. április 12.

Kézirat:

DÁNÉ, 2004.

Dáné Szilárd: *A bágyi Dánék nyomában*. Kézirat. 2024.